

Kunst van hemel en aarde

Voor Julian

Wessel Stoker

Kunst van hemel en aarde

Het spirituele bij
Kandinsky, Rothko,
Warhol en Kiefer

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

www.uitgeverijmeinema.nl

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de
Van Coeverden Adriani Stichting.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mulder van Meurs

ISBN 978 90 211 4315 6

NUR 646; 736

© 2012 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

*Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt,
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.*

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie
is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2011

© The Andy Warhol Foundation for the Visual Arts Inc.

c/o Pictoright Amsterdam 2011

Inhoud

- 9 **Woord vooraf**
- 11 **Verantwoording**
- 13 **Introductie**

- 18 **I Kunst en spiritualiteit**

- 19 **1. Inleiding**
- 19 **2. Wat maakt seculiere kunst tot spirituele kunst?**
 - 2.1 Verandering en vervaging van het religieuze beeld
 - 2.2 Een kleine theologische kunstleer
- 30 **3. Heuristisch model**
 - 30 3.1 Typen van transcendentie
 - 34 3.2 Immanente transcendentie: Friedrich
 - 37 3.3 Radicale transcendentie: Newman
 - 44 3.4 Radicale immanentie: Mondriaan

- 50 **II Kandinsky: kunst als geestelijk brood**

- 51 **1. Inleiding**
- 54 **2. 'Expressieve' kunst: de innerlijke klank**
- 59 **3. Verhuld-figuratieve abstractie**
 - 61 3.1 De verborgen constructie
 - 65 3.2 *Komposition 6*
- 67 **4. Geometrische en biomorfe abstractie**
 - 71 4.1 Geometrische abstractie: *Komposition 8*
 - 76 4.2 Biomorfe abstractie
- 77 **5. Spiritualiteit van innerlijkheid: radicale immanentie**

88 **III Rothko: de tragedie van het menselijk bestaan**

89 **1. Inleiding**

91 **2. Mythen als uitdrukking van het tragische**

96 **3. Kleurvelden: gevuld of leeg?**

98 3.1 Rudimentaire tekens

100 3.2 Het abstract sublieme

107 3.3 Radicale transcendentie

111 **4. The Rothko Chapel-schilderijen**

111 4.1 Schilderijen als drama

116 4.2 Vreemde en onkenbare transcendentie

118 **5. Spiritualiteit van de stilte**

124 **IV Warhol: een spirituele business-kunstenaar**

125 **1. Inleiding**

128 **2. *The Last Supper*, een eerste verkenning**

135 **3. Het beeld als simulacre of verwijzend?**

137 3.1 Altizer: de esthetisering van de samenleving

139 3.2 Baudrillard: het beeld als simulacre

142 3.3 Pop-art en verwijzing

147 **4. Spiritualiteit in het alledaagse**

148 4.1 *The Last Supper (Dove)* als een religieus schilderij

153 4.2 Een vergelijking met Sallmans *Head of Christ*

158 **V Kiefer: kan de hemel het gewicht van de geschiedenis dragen?**

159 **Inleiding**

160 **De barst in de werkelijkheid**

167 **Transformatie en herstel**

170 **Spiritualiteit van het concrete: immanente transcendentie als open vraag**

178	VI Het spirituele beeld
179	1. Inleiding
180	2. Het spirituele beeld in seculiere kunst
191	3. Spirituele inzichten
191	3.1 Waarom verlangen naar transcendentie?
196	3.2 Thema's
201	Bibliografie
210	Zaken- en personenregister
215	Overzicht van afgebeelde kunstwerken

Woord vooraf

Deze studie over het seculiere spirituele beeld in de schilderkunst komt niet alleen voort uit mijn passie voor kunst en uit mijn leeropdracht esthetica aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ook twee inzichten uit eerder onderzoek naar rationaliteit en religie speelden een rol. In *Is geloven redelijk?* liet ik zien hoe men thans rationaliteit meer contextueel opvat, hetgeen het spreken over een *algemene* rationaliteit bescheiden, zij het niet onmogelijk maakt. De meer *bescheiden plaats van rationaliteit* geeft ruimte aan verbeelding en aan het beeld. Behalve het inzicht dat vele zaken in het leven een ‘sterke’ redelijkheid, een evidentie in zichzelf missen, is ook het volgende van belang. In plaats van een tegenstelling is er juist *een samenhang tussen rede en emotie*. Ook dat geeft meer ruimte aan kunst die op al onze zintuigen een beroep doet. De primaire relatie tot de wereld is niet een kennistheoretische relatie, maar een affectief-praktische omgang ermee. Bewustzijn is niet enkel een verstandelijk verschijnsel, maar functioneert als het geheel van al onze zintuigen. Merleau Ponty spreekt dan ook niet meer over de mens als een denkend ik maar als een lichaam-subject. Hij laat zien dat er iets voorafgaat aan de bewuste gerichtheid van het denkende subject op de wereld: het oorspronkelijke pact tussen het lichaam-subject en de wereld maakt kennis mogelijk. Hiervoor wijst hij op wat de schilder Cézanne eens opmerkte: ‘het landschap denkt zich in mij en ik ben zijn bewustzijn’. En de colorist van de Haagse school Jacob Maris had als credo: ‘ik denk in mijn materie’. Zo hebben we door onze gevoelens deel aan de kwaliteiten van de wereld en zijn deze gevoelens een wijze van kennen.

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat er in de westerse cultuur sprake is van een terugkeer van beelden, van een *iconic turn* (icoon betekent letterlijk beeld). En dat niet alleen door een veranderd inzicht in de rede, maar ook door de opkomst van fotografie, film en eind twintigste eeuw van digitale technieken. Een van de getuigen van de wending naar het beeld is de huidige kunst zelf, die haar mogelijkheden om beelden te presenteren ruimschoots heeft uitgebreid in vergelijking met de schilderkunst van voor de twintigste eeuw.

Een van de inzichten van de huidige studie is dat het beeld zijn eigen zeggingskracht, zijn eigen logica heeft in onderscheid van de taal van de wetenschap. Het beeld toont wat niet adequaat in woorden

is te parafraseren. In dat opzicht is er verwantschap tussen kunst en religie. Beide evoceren een werkelijkheid die in de taal van de wetenschap niet goed is uit te drukken. Dit inzicht maakt een (talig) wijsgerig-theologisch of kunsthistorisch onderzoek naar kunst niet ongedaan, maar wijst dit wel zijn plaats. Verbale uitleg van schilderijen vervangt het kijken ernaar niet. Het toelichtende woord vernietigt niet de eigen kracht van het beeld, zo zal ik in het slothoofdstuk van deze studie betogen.

Bij mijn onderzoek naar het spirituele beeld in seculiere kunst ga ik fenomenologisch te werk door mijn uitgangspunt te nemen in het kunstwerk zelf, dat sleutels geeft om het uit te leggen. Bij vooral abstracte werken zijn die echter weinig aanwezig; daar is de toelichting van de kunstenaar belangrijk. De uitleg van de kunstenaar valt uiteraard niet samen met de betekenis van het schilderij, maar zijn stem geeft wel richting aan de oriëntatie bij de uitleg. Schilderijen hebben open betekenissen die steeds verschuiven. In gesprek met de interpretaties van het kunstwerk, gegeven door kunsthistorici, filosofen en door de kunstenaar zelf, analyseer ik de spiritualiteit in seculiere kunst in de westerse cultuur.

Het spirituele beeld in seculiere kunst was het onderwerp van mijn colleges voor studenten uit de faculteiten Wijsbegeerte, Letteren en Theologie. Ik heb veel van hun opmerkingen geleerd. Het heuristisch model van transcendentie, een kernpunt van deze studie, is uitvoerig besproken in de onderzoeksgroep 'Cultuur en Transcendentie' van VISOOR, een onderzoeksinstituut van de VU. Martien Brinkman was bereid het concept van de studie te lezen en stimuleerde mij om het begrip symbool in de kunst nog wat te verhelderen. Bart Thijs heeft het manuscript zorgvuldig gelezen en vanuit zijn bevlogen kennis van kunst en religie zijn commentaar gegeven. De kunsthistorica Heidi de Mare heeft mij vanuit haar deskundigheid nuttige adviezen gegeven. Het Stedelijk Museum Amsterdam gaf mij toestemming om enkele werken in zijn depot te bekijken. Ik dank hen allen en tevens de uitgevers Esther van der Panne en Kees Korenhof voor hun bereidheid tot publicatie.

Verantwoording

In dit boek maak ik gebruik van lezingen waarvan ik er enkele noem. Een lezing met de titel 'Hemel en aarde in kunst en theologie' hield ik tijdens een symposium van het *Nederlands Genootschap van Esthetica* in oktober 2008 in Amsterdam. De lezing 'Cultuur en Transcendentie', gehouden op een seminar in Stellenbosch (Zuid-Afrika) op 31 juli 2009, legde de basis voor deze studie. Samen met mijn collega Willie van der Merwe organiseerde ik in oktober 2010 de conferentie *Culture and Transcendence*, waar het door mij in deze studie gebruikte heuristisch model van transcendentie als uitgangspunt diende.¹

De volgende voorstudies zijn gepubliceerd: over Kandinsky, De religieuze kunst van Kandinsky, *Zelem* 1, 2010, 102-117; over Rothko, The Rothko Chapel Paintings and 'the Urgency of the Transcendent Experience', *International Journal for Philosophy of Religion* 64, 2008, 89-102 (Nederlandse tekst in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 62, 2, 2008, 89-105). Hoofdstuk vijf over Kiefer is eerder gepubliceerd als Can Heaven bear the Weight of History? The 'Spirituality of Concrete' in the Work of Anselm Kiefer, *Literature and Theology*, 24, 4, 2010, 379-410 (Nederlandse tekst in: *Esthetica, Tijdschrift voor kunst en filosofie* (www.estheticatijdschrift.nl)).

1 W. Stoker & W.L. van der Merwe, *Culture and Transcendence: A Typology of Transcendence* en W. Stoker & W.L. van der Merwe, *Looking Beyond? Shifting Views of Transcendence in Philosophy, Theology, the Arts, and Politics*.

Introductie

Kijken we naar het schilderij van Kiefer *Himmel-Erde*, 1974 (afb. 1), dan zien we een treffende verbeelding van het onderwerp van dit boek.¹ Een palet staat tussen hemel en aarde met erin het woord ‘schilderen’ (*malen*) geschreven. Het geeft de functie van kunst aan om hemel en aarde te verbinden of met de titel van dit boek gezegd: *kunst van hemel en aarde*. Deze studie gaat over het spirituele of religieuze karakter van twintigste-eeuwse en hedendaagse seculiere schilderkunst. Kunst spreekt ons in gevoel en emotie aan en kan ons spirituele inzichten geven. Wat spirituele kunst kan communiceren, laat ik zien aan de hand van werken van Kandinsky, Rothko, Warhol en Kiefer.² Door een peiling van hun werk breng ik de spiritualiteit ervan voor het voetlicht en daarmee ook de gegeven spirituele inzichten.

Deze kunstenaars maakten seculiere spirituele kunst. Dat is iets anders dan kunst die liturgisch functioneert in een religieuze gemeenschap, zo zullen we in het vervolg van deze studie zien. Hier geef ik een kleine verheldering over het gebruik van de term spiritualiteit en religie in seculiere kunst.

Spiritualiteit is een geestelijke levenshouding en betreft levensoriëntatie. In spiritualiteit zoekt men naar transformatie van het innerlijk en van de relaties met mens, wereld en (meestal ook) met God of het goddelijke. Zij is niet aan een bepaalde religie gebonden en kan ook los van religie voorkomen als seculiere spiritualiteit.³ Werken van de te onderzoeken schilders zijn religieus-spiritueel, zo laat ik zien. Kandinsky en Kiefer gebruiken zelf het woord spiritueel voor hun kunst en Rothko het woord religieus. De spiritualiteit die uit hun werken spreekt, is onderling heel verschillend. Allerlei bronnen, zoals joodse mystiek, christelijke religie, theosofie of esoterie in het algemeen, dienden als stof voor de verbeelding in hun werk. Kandinsky maakte gebruik van de theosofie. Bij Rothko en Kiefer treffen

1 Olieverf op doek, 68 x 74 cm.

2 Voor de besproken werken verwijs ik naar de afbeeldingen. Voor zover ze niet zijn opgenomen verwijs ik naar www.google.nl (Afbeeldingen).

3 Zie voor een voorbeeld van seculiere spiritualiteit de bespreking van Newmans *Vir Heroicus Sublimis* in hfdst. 6.3.1 en D. Antin, *The Existential Allegory of the Rothko Chapel*.

we ongebonden spiritualiteit aan die uit allerlei religieuze tradities put, terwijl Warhol zich opstelt binnen de christelijke religie. Religie beperk ik niet tot de georganiseerde religie, maar vat ik breed op als betrokkenheid op een werkelijkheid die als heilig of sacraal wordt ervaren. Of dit een andere werkelijkheid is of dat het gaat om het anders ervaren van de dagelijkse wereld, daarover verschillen religies en religieuze stromingen. Het woord 'hemel' heeft in spiritueel opzicht vele betekenissen, zo zullen we zien. In ieder geval is de werkelijkheid die als heilig of sacraal wordt ervaren een 'andere' werkelijkheid. Omdat bij deze kunstenaars spiritualiteit religieuze spiritualiteit is, gebruik ik de termen religie en spiritualiteit in deze studie als synoniem. Deze nog vage termen krijgen in de loop van deze studie hun nadere invulling door steeds het eigene van de religieuze spiritualiteit van de werken van de kunstenaar te typeren.

In de kunsthistorische literatuur over Kandinsky, Rothko, Warhol en Kiefer is er onmiskenbaar aandacht voor het spirituele karakter van hun werk. Meestal bestaat die uit een zorgvuldige vaststelling van de bronnen die de kunstenaars hebben gebruikt en van het benoemen van de spiritualiteit met een vage aanduiding van transcendentie. Transcendentie betekent letterlijk het overschrijden van een grens en is in religieuze zin op te vatten als het betrokken zijn op iets sacraals of heiligs. Transcendentie functioneert vaak als een verzamelnaam, zonder dat precies wordt aangegeven op welke wijze kunst betrokken is op het heilige en hoe de verhouding hemel en aarde wordt uitgebeeld.⁴ In deze studie wil ik de spiritualiteit van het werk van de genoemde kunstenaars scherper belichten dan doorgaans gebeurt. Dat doe ik met een zoekmodel, een heuristisch model van manieren waarop in religie en spiritualiteit de verhouding hemel en aarde wordt opgevat. Dat zoekmodel onderscheidt verschillende ervaringen van het heilige. Het maakt in spiritueel opzicht nogal verschil of het goddelijke of God op een afstand of nabij wordt ervaren, of het heilige een persoonlijke God is zoals in jodendom, christendom of islam of dat het kosmisch wordt ervaren zoals in de theosofie. Ook in de houding

4 Zie bijvoorbeeld: G. Boehm, *Ikonoklastik und Transzendenz*, 28, 34 en de bundels W. Schmied & J. Schilling (hrsg.), *GegenwartEwigkeit* (1990) en M. Tuchman, e.a. (eds.), *The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890-1985* (1986) en *Traces du Sacré* (2008).

tegenover de wereld kan er verschil zijn: gaat het om politieke spiritualiteit of om spiritualiteit die alleen op het innerlijk is gericht?

Deze studie is geschreven vanuit de theologische esthetiek. Ik ontwikkel een kleine theologische kunstleer met het genoemde heuristische model als kern. Ook komt het verschil aan de orde tussen het spirituele beeld in seculiere kunst en in kunst van een religieuze gemeenschap. Theologische esthetiek kan niet zonder wijsgerige esthetiek. Bij Kandinsky bekijk ik in hoeverre er overeenkomst is met de wijsgerige fenomenologie van de Franse filosoof Michel Henry, bij Rothko stel ik de vraag of het sublieme de kijkervaring naar zijn schilderijen goed uitdrukt, bij Warhol is naar aanleiding van Baudrillards uitleg van Pop-art de vraag naar de verhouding werkelijkheid en beeld beslissend en bij Kiefer is onderwerp van discussie of zijn werk postmodern in de geest van Nietzsche is uit te leggen.

Dit boek is in verschillend opzicht beperkt. Allereerst beperk ik mij tot de westerse kunst van Europa en Amerika. De aandacht richt zich niet op religieuze kunst in de populaire cultuur, hoewel Warhol een grensganger is tussen wat door de kunstwereld als kunst wordt beschouwd en de vaak kitscherige beelden van de populaire cultuur.⁵ Ik heb gekozen voor een onderzoek naar vier toonaangevende kunstenaars die niet alleen belangrijke periodes (zowel in kunsthistorische als in politieke zin) van de vorige eeuw tot heden vertegenwoordigen, maar ook een breed palet van spiritualiteit laten zien. Aan het begin van de eeuw staat Kandinsky met zijn abstracte werken, die een breuk vormen met de traditionele profane en religieuze schilderkunst. Zijn werk laat de reactie van de schilderkunst zien op de Eerste Wereldoorlog. Rothko vertolkt niet alleen de stemming van de Tweede Wereldoorlog, maar geeft in zijn kleurvelden iets nieuws, waarmee (naast het werk van anderen) voor het eerst in de Verenigde Staten een eigen kunststroming werd ontwikkeld, het Abstract Expressionisme. Pop-art kunstenaar Warhol breekt met de hoge kunst van het Abstract Expressionisme en staat model voor het samengaan van hoge en lage kunst en voor de verbinding van de christelijke religie met de consumptiesamenleving. De Duitser Kiefer heeft niet alleen Auschwitz verbeeld, maar laat in zijn werk ook meer in het algemeen

5 Zie voor religieuze kunst in de populaire cultuur: D. Morgan, *Visual Piety en The Sacred Gaze*; W.D. Romanowski, *Popculture Wars*; zie voor kitsch in religieuze kunst: F. Burch Brown, *Good Taste, Bad Taste & Christian Taste*.